

## O'ZBEK VA TURK TILLARIDAGI RANG LEKSEMASINING QIYOSIY TAHLILI

*Musayeva Shahnoza Jalol qizi*

*O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti*

*3-bosqich talabasi*

*Ilmiy rahbar: PhD. I.Yoqubov*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada o'zbek va turk tillaridagi rang bildiruvchi leksemalar qiyoslab o'rganiladi. Rang bildiruvchi so'zlarning semantikasi qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi, o'xshash va farqli tomonlari haqida fikr bildiriladi. “O'zbek tilining izohli lug'ati”, “O'zbek tilining ensilopedik lug'ati” va “Türkçe sözlük”dagi rang leksemasining turli xil ma'nolariga munosabat bildiriladi.

**Kalit so'zlar:** leksema, qiyosiy tahlil, rang, qora, qizil, oq, milliy leksik birlik

Inson til orqali olamni bilish, anglash jarayonida uni tartibga solish, obyektiv borliq hodisalarini nomlashga intiladi. U o'zini qurshab turgan olam uzvlarini sezgi organlari yordamida his qiladi, boshqalarga solishtiradi, farqli va o'xshash belgilarini aniqlaydi, so'ngra muayyan xulosaga keladi [1; 448]. Shu tariqa olam haqida til egalarining bilimlari to'planadi, insonni o'rab turgan olamning tasviri, qiyofasi yaratiladi. Bunda turli fan sohalari bo'yicha yetuk mutaxassislar, olimlar tinimsiz izlanishlar olib boradilar, tajriba-sinovlar o'tkazadilar va shu asosda voqelikning umumiy xususiyatlari hamda qonuniyatlari haqida o'zlarining yaxlit g'oyalar tizimini yaratadilar. Ya'ni har bir fan insonlarning olamni kuzatishi, bilishi jarayonida, uning natijasida paydo bo'ladi. Til insonni o'rab turgan olamning turli xil – tabiiy, ilmiy, e'tiqodiy (diniy), estetik kabi manzaralarini ifodalaydi. Olamning tabiiy tasvirining muhim qismini tildagi rang nomlari tashkil qiladi. Rang ko'rish vositasida o'zlashtiriladigan ma'lumotlarning eng muhim tarkibiy qismidir. Biz yashab turgan olamda barcha ranglarning umumiyligi tilda olamning rangin tasviri sifatida ifodalangan rang maydonini aks ettiradi [2: 82-87].

**Rang** (ingl. colour, rus. цвет, frans. couleur, nem. farbe va hk.) tor ma'noda fizik hodisa – moddiy jismlar tarqatgan yoki qaytargan nurlanish spektriga mos ravishda yorug'likning muayyan ko'rish tuyg'usini hosil qilish xossasi, keng ma'noda o'zida emotsional-ekspressiv, mantiqiy-semantik, ramziy, estetik, milliy-madaniy axborotlarni saqlaydigan, insonning his-tuyg'ulariga keskin ta'sir eta oladigan tushunchani anglatadi. U insonning tashqi va ichki olamini jonlantiradigan, to'ldiradigan, ruhlantiradigan, boyitadigan keng qirrali hodisadir. Lingvistik nuqtai nazardan rang mental lingvomadaniy fenomen hisoblanadi.

Ma'lumki, bizni o'rab turgan olam turfa ranglardan tashkil topgan. Ma'lumotlarga ko'ra inson 2 millionga yaqin rang turlarini ajratish layoqatiga ega bo'lib [3: 216], umri davomida atrofidagi olam bilan bog'liq o'zlashtiradigan axborotlarning qariyb 80 foizini ranglar vositasida anglaydi [4: 35-40]. Biroq shunga qaramay, dunyo tillarining birortasida faol ishlatiladigan rang nomlari ikki yuzga ham yaqinlashmas ekan. Manbalarda keltirilishicha, zamonaviy rus tilida 130 atrofida, ingliz tilida 154, nemis tilida 120 atrofida rang nomi mavjud [5:1-14]. O'zbek tilida faol qo'llanadigan rang nomlari 50ga ham yetmaydi. Vaholangki, “O'zbek tilining izohli lug'ati”da 130 ga yaqin rang nomi keltirilgan bo'lib ularning aksariyati hozirgi yoshlar uchun tushunarli emas.

Turk tilida esa 11 ta asosiy rang nomi va alohida nomlangan 249 ta nomlangan rang nomi bor. Birer yetishkin olarak renkleri dilimize ve içinde bulunduğumuz baskın kültüre göre kategorize ederiz. Şaşırtıcı olsa da, bazı diller örneğin yeşil ve mavi arasındaki tüm renkleri tek bir kategoriye sokarken diğerlerinde ayrı ayrı isimlendirmeler var. Türkçedeyse, isim verdiğimiz toplam 249 ayrı renk bulunuyor.(5: 102) Hayratlanarli tomoni shundaki, butun dunyo tillari bo'yicha eng ko'p rang termini turk tilida mavjut. Masalan, turk tilidagi “mor” so'zining o'zbek tilida muqobil variant yo'q. Bu so'z yashil va ko'k ranglarining o'rtasida turuvchi rangga nisbatan ishlatiladi. Biz esa tarjimada uni ko'k rang sifatida tarjima qilamiz. Yoki bo'lmasa, quyidagi ranglarning aksariyati o'zbek tilida bir rang miqyosida ishlatilishining guvohi bo'lamiz.

Har bir millat, har bir inson olamni o'zicha, o'z imkoniyatidan kelib chiqib anglaydi. Shu bois muayyan rangning ham turli millat vakillarida, turli sohalarda, hatto bir millatga mansub turli kishilarda tushunilishi, anglanishi, tanilishi va ta'siri turlicha bo'ladi. Ya'ni muayyan rang kimgadir yoqimli bo'lsa, kimgadir yoqimsiz, noxush; kim uchundir tinchlantiruvchi, kayfiyatni ko'taruvchi bo'lsa, kim uchundir diqqatni tortuvchi, asabga teguvchi bo'lishi mumkin [5: 18]. Hatto insonlar orasida rang turlarini farqlashda ham o'ziga xos sezgi organlariga ega bo'lganlar (daltoniklar) uchraydi. Shuningdek, turli sohalarda ranglarning tushunilishi ham o'ziga xos. Masalan, yashil rang –psixologiyada eng tinchlantiruvchi, sokin rang (stress holatidagi yoki ruhiy zo'riqqan odamga yashil tabiat qo'ynida bo'lish tavsiya etiladi); tibbiyotda tanani dam oldiradigan, tetiklashtiradigan, hayotbaxsh rang (tayanch-harakat sistemasi faolligini oshirish, qon bosimini tartibga solish, qon tomirlarini kengaytirish, bo'g'im va bosh og'rig'ini qoldirish xususiyatiga ega); marketologiyada omad keltiradigan, jiddiy odamlarning diqqatini tortadigan sokin rang sifatida talqin etiladi. Rang o'zida hissiy, semantik, ramziy, estetik, madaniy axborotni saqlaydigan fenomen bo'lib, turli fan sohalari – fizika, estetika, dizayn, psixologiya, fiziologiya, marketologiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik, san'atshunoslik va boshqa sohalarning tadqiq obyekti hisoblanadi. Shuning o'ziyoq rang tushunchasining

naqadar murakkabligi, ko'p qirraligidan dalolat beradi va ikki tilda ham turli sohalar nuqtai nazaridan keng qo'llaniladi.

Har bir fan sohasi rangga turlicha izoh beradi. Masalan, fizika rang talqinida optik diapazondagi elektromagnit nurlanishning fiziologik ko'rish sezgisi asosida fizik, fiziologik va psixologik omillarga bog'liq holda hosil bo'lgan subyektiv baho nazarda tutilsa, lingvokulturologiya rangga moddiy olamdagi mavjudliklarning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydigan, ko'rish vositasida idrok etiladigan va muayyan nomlar orqali tilda ifodalanadigan universal mental kategoriya [6; 24] deb qaraydi.

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da rang leksemasining 7 ta ma'nosiga izoh beriladi. Lug'at maqolada rang vokabulasi bosh ma'nosi talqinida “bo'yash uchun ishlatiladigan modda, bo'yoq” semasi yetakchilik qiladi:

RANG [f. - tus, rang, bo'yoq] 1 Bo'yash uchun ishlatiladigan modda; bo'yoq. Quruq rang. Ipak bo'yaydigan rang. Rang bermoq. Stadion remont qilina boshlagan, panjaralar qizil, sariq rangga bo'yalgan. “Yoshlik”.

San'atga oid termin ekaniga ishora qiluvchi sint. pometasi bilan berilgan 2-ma'no talqinida “rangtasvir vositasi” semasiga tayaniladi:

2 sint. Rangtasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi.

3-, 4-ma'nolarda narsa, buyumning o'ziga xos bo'yog'i, rangi nazarda tutiladi:

3 Narsalarga surtilgan yoki singdirilgan bo'yoq, sir. Shipi sharqcha naqshdor uy, naqshlari eskirib, rangi xiralangan, lekin hali diqqatni tortarlik holda.

4 Biror narsaning o'ziga xos bo'yog'i; tus. Rangi sariq ro'mol. Hayvonlarning muhitga moslashadigan rangi. Olmaga rang kirib qoldi. G'o'zalarning rangini ko'rgan sari, ichginam tuzday achiydi. N.Safarov, Jasoratning davomi. Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go'jaga qatiq ham rang kirgizolmadi. A.Qahhor, Anor.

5. Kishining yuzidagi qizillik darajasi. Uning rangida qoni yo'q. Uning rangi qip-qizil. Rang ko'r, xol so'r. Maqol. Tursunoy bilan Sharofashning rangi bo'zday oqardi. Oybek, Tanlangan asarlar.

Rangi ketib qolmoq – Yuzida dard, og'riq, uyqusizlik azobi namoyon bo'lmoq; ozib, to'zib ketmoq. – Ranging ketib qolibdi, – dedi u Dilfuzaning ko'zlariga tikilib. O'. Hoshimov, Qalbingga quloq sol.

Rangi siniqmoq- dardli, g'amgin ahvolga tushmoq. Yodgor uning rangi siniqib, ko'zlari kirtayib qolganini sezar, iztirob chekib yurganini bilar, yugurib borib, qo'lidan tutgisi, “men seni sog'inib ketdim axir”, degisi kelar, ammo jur'ati yetmas, bunday qilishga o'zini haqsiz deb bilar edi. O'. Hoshimov, Qalbingga quloq sol.

Rangi o'chib ketmoq 1) rangi oqarib, bo'zarib ketmoq. -Haqorat qildi! – dedi Iskandarov anchadan keyin tilga kirib. U rangi o'chib, o'rnidan turib ketdi: – Nega meni haqorat qilding, iflos! O'. Hoshimov, Qalbingga quloq sol; 2) ko'chma ozayib

qolmoq, barakasi uchib ketmoq. Ikki-uch olishdayoq laganning rangi o'chib ketdi. G'. G'ulom, Shum bola.

Lug'atda 6- va 7-raqamli izohlar ko'chma pometasi bilan berilib, metafora asosida hosil bo'lgan kontekstual ma'nolar talqiniga bag'ishlanadi:

6. Ko'chma Gap, nutq, ohang va sh.k. dagi nozik bo'yoq, tus; ko'rinish, jilva. Bir zumdan keyin yana ayni tovush parvoz qildi. Ammo o'zga maqomda.. ko'ngilni yana qattiqroq seyrlovchi.. ranglar bilan. Oybek, Tanlangan asarlar. Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turli rang bilan uning uyquli dimog'ida akslana boshladilar. A.Qodiriy, “O'tgan kunlar”. Eng yaqin kishilaridan ham yashirib yurgan, allaqachon o'tmish daftarlarida rangi xiralashib ketgan xotiralar birdan tug'yon urdi. O'.Hoshimov, “Qalbingga quloq sol”

Rangi ham, tusi ham namoyon dunyo,

Qirqmi ellik bu, umr o'rtasi. A.Oripov, Yillar armoni.

7. Ko'chma Jonlilik, fayz. Toshkentlik mashhur bir boyning xasisligi haqida eng keyingi, hali hech kimning qulog'iga chatilmagan latifalar suhbatga “rang” berib turar edi. Oybek, Tanlangan asarlar[10; 688].

Izohli lug'atda rang leksemasi talqini o'ta umumiy bo'lib, asosan, uning bo'yash uchun ishlatiladigan modda, rangtasvir vositasi, shuningdek, narsa, predmet, inson tanasi rangiga nisbatan ishlatilishiga diqqat qaratilgan. Xuddi shuningdek, “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”da ham rang leksemasi ikkita alohida tushuncha, alohida leksema sifatida keltirilib, birinchisida uning fizik xususiyati “moddalar chiqargan yoki qaytargan nurlanish spektriga mos ravishda yorug'likning muayyan ko'rish tuyg'usini hosil qilish xossasi”, ikkinchisida tasviriyl san'atda tushunilishi – “rang-tasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi. Rang orqali rassom mavjud borliqni o'ziga xos xususiyatlari bilan haqqoniy aks ettiradi” [11; 62] nazarda tutiladi.

“Türkçe sözlük”da esa, rang termini quyidagicha izohlangan:

1. ışıqın, kendi öz yapısına ya da cisimlerden yansımasına bağlı olarak gözde oluşturduğu duyum.

2. nitelik. “Suçlanınca işin renginin değiştiğini anladı”

Yuqorida ko'rib o'tgan lug'atlarimizda rang so'zining uslubiy tomondan keng talqin qila olishi bu termin juda kata leksik ma'no ifodalay olishini ko'rib o'tdik. Rang nomlarining emotsional ekspressiv, mantiqiy-semantik, ramziy-metaforik, estetik ta'sir etish, milliy-madaniy axborotlarni tashish bilan aloqador funksional-semantik xususiyatlari haqida qaydlar deyarli uchramaydi. Zero, rang tushunchasi ham, uning nomi ham milliy-madaniy, etnik xususiyatga ega bo'lib, tilshunoslarni uning fizik hossasi, ranglar spektridagi o'rni emas, balki rang semantik maydonidagi o'rni, leksik-semantik munosabatlari (sinonim, antonim, graduonim va hk), rang semali atov birliklarining struktur-grammatik tuzilishi, derivatsiyasi, yasaliq qoliplari, qarindosh va boshqa genetik asosli tillardagi muqobillari qiyosiy nuqtai nazardan,

hamda ularning izohli, tarjima lug'atlarda leksikografik talqin qilish masalalari qiziqtiradi.

Jahon tilshunosligidada rang nomlarichalik tadqiqotchilarning diqqatini ko'p jalb qilgan soha bo'lmasa kerak. Hozirgi qadar rang nomlari, ularning tasnifi, semantikasi, nomlanish prinsiplari, rang komponentli terminlar, nomenlar lingvosemiotik, lingvomadaniy, psixolingvistik, lingvopoetik, lingvokognitiv, konseptologik va boshqa nuqtayi nazarlardan turli aspektlarda atroflicha o'rganilgan [12; 210]. Rang nomlarini o'rganishning o'ziga xos an'anasi, metodologiyasi va tarixi yuzaga kelgan bo'lib, bu tilshunoslikda rang lingvistikasi degan yo'nalishning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Xulosa o'rnida suni ta'kidlab o'tish joizki, inson borliqdagi sanoqsiz ranglarni ajratish imkoniga ega ekan, ularni o'z nomi bilan atashga ham ehtiyoj sezadi. Ushbu ehtiyoj boshqa tillardan bo'lsa-da, ko'plab rang nomlarining o'zlashtirilishiga sabab bo'ladi. Bu esa mavjud lug'atlar, xususan, “O'zbek tilining izohli lug'ati” hamda “Ensiklopedik lug'at”da qayd qilinmagan, shevalarda uchraydigan mental-lingvomadaniy fenomen hisoblangan rang nomlarini aniqlash, qarindosh va boshqa genetik asosli tillardagi muqobillari bilan qiyoslash hamda ularni maxsus izohli, tarjima lug'atlarda zamonaviy leksikografik tamoyillar asosida talqin qilish vazifasini oldimizga qo'ymoqda.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. А.Нурмонов. Танланган асарлар, III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012 йил, 448 б.
2. Н.Н.Козлова. Цветовая картина мира в языке // Н.Н.Козлова // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Филология, история, востоковедение. - 2010. - №3. - С. 82-88.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi A. (Madvaliyev tahriri ostida), Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008 yil.
4. Л.Р.Гатауллина. Лингвоцветовая картина мира: аспекты изучения // Семантические категории в разных лингвистических парадигмах: Сб. науч. ст. Уфа, 2005.
5. T.Gülensoy. Türkçe renk adları kılavuzu. Ankara: TDEK Yayınları 1995. 618 s.
6. Eltazarov J., Koç K., Yoqubov I. Özbekçe öğreniyoruz (O'zbekcha o'rganamiz). Istanbul: Kesit nashriyoti, 2021.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (5 жилдли) Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006. -688 б.